

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№2/2024, 262-270

ИСТОРИЯ

УДК: 393.05 (575.2) (04)

DOI: [10.52754/16948610_2024_2_25](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_2_25)

**СӨӨК КОЮУ САЛТЫ (ФЕРГАНА ӨРӨӨНУНУН ТҮШТҮК-БАТЫШЫНДАГЫ
КЫРГЫЗДАРДЫН МИСАЛЫНДА)**

**ПОГРЕБАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗОВ ЮГО-ЗАПАДА ФЕРГАНСКОЙ
ДОЛИНЫ)**

**THE FUNERAL TRADITION (ON THE EXAMPLE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE
SOUTHWEST OF THE FERGANA VALLEY)**

Сапиева Нурия Эрмекбаевна

Сапиева Нурия Эрмекбаевна

Sapieva Nuriya Ermekbaevna

окутуучу, Баткен мамлекеттик университети
преподаватель, Баткенский государственный университет
Lecturer, Batken State University
nuria84kg@mail.ru

СӨӨК КОЮУ САЛТЫ (ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН ТҮШТҮК-БАТЫШЫНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН МИСАЛЫНДА)

Аннотация

Бул макалада Фергана өрөөнүнүн түштүк батышындагы кыргыздардын сөөк коюу салтынын пайдалануу чөйрөсү жөнүндө жазылды. Автор кыргыздардын сөөк коюу салтындагы жөрөлгөлөр жай турмуштагы жашоодо зор маани-маңызга ээ экендигин аныктаганга аракет жасады. Сөөк коюу жана эскерүү ырым-жырымдары кыргыздардын салттуу маданиятынын жана диний ишенимдеринин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Көптөгөн диндик жаңыланууга карабастан сөөк коюудагы анимисттик ишенимдер руханий чөйрөдө өзүнүн маанисин сактап калууда. Ошондуктан, сөөк коюу салты этникалык маданиятын изилдөөдө актуалдуу тема бойдон калат. Сөөк коюу салтындагы ырым-жырымдар кыргыздардын жашоо турмушунда байыртадан келе жаткан бирден бир маанилүү салт экендиги бизге белгилүү болду. Методдор: Сөөк коюу салтын изилдөө учурунда негизинен теориялык жана эмпирикалык изилдөө методдору колдонулду. Жыйынтык: Кыргыздардын сөөк коюу салтындагы ырым жырымдардын пайдалануу чөйрөсү аркылуу алардын этномаданиятындагы өзгөчөлүктөр аныкталды.

Ачкыч сөздөр: салт, арбак, аза күтүү, кайрадан көмүү, жалган көмүү

ПОГРЕБАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗОВ ЮГО-ЗАПАДА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ)

THE FUNERAL TRADITION (ON THE EXAMPLE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE SOUTHWEST OF THE FERGANA VALLEY)

Аннотация

В данной статье написано об ареале использования погребальной традиции кыргызов на юго-западе Ферганской долины. Автор попытался определить, что обряды в погребальной традиции кыргызов имеют большое значение в повседневной жизни. Погребальные и поминальные обряды являются важной частью традиционной культуры и религиозных верований кыргызов. Несмотря на множество религиозных нововведений, анимистические представления о похоронах продолжают иметь значение в духовной сфере. Поэтому погребальная традиция остается актуальной темой в изучении этнической культуры. Нам стало известно, что похоронные обряды – единственная важная традиция в жизни кыргызского народа. Методы: При изучении погребальной традиции использовались преимущественно теоретические и эмпирические методы исследования. Вывод: Этнокультурные особенности кыргызов определялись посредством использования ритуалов в погребальной традиции кыргызов.

Abstract

In this article, it was written about the area of use of the burial tradition of the Kyrgyz in the south-west of the Fergana Valley. The author tried to determine that the ceremonies in the Kyrgyz funeral tradition have a great significance in everyday life. Burial and memorial rites are an important part of Kyrgyz traditional culture and religious beliefs. Despite many religious innovations, animistic beliefs in funerals continue to hold significance in the spiritual realm. Therefore, the burial tradition remains a relevant topic in the study of ethnic culture. It became known to us that funeral rituals are the only important tradition in the life of Kyrgyz people. Methods: During the study of the funeral tradition, mainly theoretical and empirical research methods were used. Conclusion: Kyrgyz ethnocultural features were determined through the use of rituals in the Kyrgyz funeral tradition.

Ключевые слова: традиция, привидение, траур, перезахоронение, ложное захоронение.

Keywords: tradition, ghost, mourning, reburial, false burial.

Киришүү

Байыркы кыргыздарда ата-бабалардын арбагына сыйынуу өтө кеңири тараган ишенимдердин бири болуп саналат. Ата-бабалардын арбагына сыйынуу кыргыздардын исламга чейинки диний көз караштарынын ичинен, көрүнүктүү орунда турат. Белгилүү болгондой, ата-бабалардын арбагына сыйынуунун негизин “ата-бабалардын жаны реалдуу жашайт” деген анимисттик көз караш түзөт. Өздөрү өлсө дагы ата-бабалардын арбагы өздөрүнүн укум-тукумуна көз салуу салуу менен тирүүлөрдү колдоп турат дешкен. Арбактарга сыйынууга салттуу кыргыз коомунда, маани-маңыз берилип келген. Ата-бабалардын арбактарына багыштап, кыргыздарда чоң аштар берилип, алардын арбагына атап курмандыктар чалынган, ислам дини кабыл алынгандан соң, аларга арналып куран түшүрүлүп, аны менен бирге үчү, пайшамбилик, кыркы ,элүү экиси жана жылдыгы да өткөрүлүп турган. Ислам дининде биз атаган жөрөгөлөр жасалбайт, жөн гана өткөн адамга багышталып куран окулат. Аталган жөрөлгөлө арбактарга сыйынуунун негизинде келип чыккан (Бердалиева ж-а Мурзакметов, 2023; Маданова, 2021; Мадмарова и Мансурова, 2021).

Сөөк-коюу — көз жумган инсандын сөөгүн ардактап, жерге жашыруунун байыркы кыргыздарга таандык жөрөлгө. Сөөк коюу- сөзү ата-бабалардагы маркумду жерге берүү салты менен байланышта болуп кыргыздардагы архаикалык диндердин негизинде пайда болгон. Манас эпосуна токтолуп, андагы сюжеттик маңызга маани берсек, маркумдун денесинен сөөктү ажыратып, жууп тазалап, сөөктүн өзү мүрзөгө коюлгандыгы сүрөттөлөт (“ Манас” энциклопедиясы. 1995, 1-т, 440 б). Бул негизде көмүү салтында азыркы күнгө чейин “сөөк коюу” деп аталат.

Аза күтүү ырымы көптөгөн түрк элдерине мүнөздүү. Каза болгон адамды кайгыруу жана коштошуу ырым-жырымдары кыргыз элинин маданиятынын тарыхын изилдөө үчүн уникалдуу материал болуп берет. Каза болгон ата-бабанын арбагына ый, кошок, алкыш айтылган. Ыйлап жаткан жакындары маркумдун аларды сезип, угуп, коруп турат деп ишенишет. “Жоктоо”, “көнүл айтуу”, кыргыздардын жаназа элементтери катары ата-бабаларынын арбагына таазым кылуу ишениминин негизинде жаралган. “Көнүл айтуу” – жакындарына көнүл айтуу салты. Кыргыздарда кырк күн өлгөн адамдын арбагы өз үйүнө келип турат, ошондуктан шам жагып, ыйык Курандан дуба окулат. (Валиханов, 1961, с. 370).

Адам өлгөндө жан денеден ажырап, башка дүйнөгө барып, өзүнүн жашоосун улантат, ал мезгил мезгили менен кайра “бул дүйнөгө” келип, түрүү адамдар менен аралашып, оюн-күлкү, тамашаларга катышат, тамак жейт деген түшүнүктө болушкан. Ушунун негизинде кыргыздарда өлгөн адамдын үйүндө жыл бою аш бергенге чейин “тул” кармашкан (Валиханов, 1961, с. 372). Ал эми, өлгөн адамга аш берүү ислам дининин салты эмес. Аш берүү салты анимисттик түшүнүктүн негизинде Борбордук Азияда жашаган көчмөн элдерде гана пайда болгон нерсе. Аш берүү– аза күтүү салтында маркумду эскерүү жөрөлгөсү. Аш берүү түрк-монгол элдеринде байыртадан келе жаткан салт. Маркумдун арбагына арнап аш берүү, өлүк коюу жана арбакты эскерүү салттарынын бир бутагы. Элдин анимисттик маанайдагы түшүнүктөрү боюнча адам өлгөндөн кийин анын денесинен жаны бөлүнүп, арбакка айланып, жашоосун улантат (Баялинова, 1972, с. 93). Ишеним боюнча өлгөн адамдын арбагы өзүнүн журтуна кайтып, өз бала-чакасын, туугандарын, досторун колдоп, кадимкидей тамаксырайт деп ишенишкен.

Арбактарды сыйлоо аны урматтоо биз изилдеген өрөөндө ислам дининин салттары менен кошо исламга чейинки жөрөлгөлөр менен синкреттешип, жуурулушуп бир бүтүн катары эл арасында жашап келет. Арбакка ишенүү диний түшүнүгүнүн негизинде бир кыйла диний

адаттар жана салттар пайда болгон. Диний адаттардын сөөк көмүү салтындагы жөрөлгөлөр, маркумду жуунтуу жана кепиндөө, жаназа окуу болуп эсептелинет. Жергиликтүү элде “тажия” ал эми араб тилинен “тазия” деп айтылат. Тазия кайгыруу, өтүп кеткендерди эскерүү, көңүл айтуу, сабырдуулук чакыруу жана өтүп кеткендердин жакындарынын ал акыбалын суроо, көңүл көтөрүү жана Ирандын кээ бир аймактарында мисал катары Хорасанда акыркы сапарга узатуу деген маанини билдирет, ал бизче “аза күтүү” деген маанини берет. Тазия бул-маркумдун урматына аткарылуучу диний жөрөлгө болуп эсептелинет. Биринчиден келген жалпы адамдардын негизинде жаназа намазын окуу. Дуа кылуу менен адамдык милдеттин аткаруу башкача айтканда, акыркы жолу маркумга жардам берүү. Экинчиден жайына алып барып көмүү. Анын мааниси өзүнө үлгү алуу, башкача айтканда өлүмдү эстөө. Үчүнчүдөн үй ээлерине 3 күн аза күтүү менен маркумду урмат кылуу. Аза күтүү экиге бөлүнөт. Жалпы адамдар үчүн 3 күн аза күтүү. Ислам дининде Күйөөсү өлгөн аял 4 ай 10 күн аза күтүш керек. Арабча “Идда” деп аталган эсептин негизинде жүргүзүлөт. Идда (арабча عِدَّة "бир нече") - ажырашуудан же күйөөсү каза болгондон кийин күтүү (карантин) мезгили, бул мезгилде аял башка эркекке турмушка чыгууга укугу жок. Идда мөөнөтү аялдын мүмкүн болгон кош бойлуулугун аныктоо жана баланын кийинки аталыгын аныктоо үчүн зарыл. (Ислам: энциклопедический словарь, 1991, с. 220) Ислам Анда аялдын организми 4 ай 10 күн ичинде этек кирдин негизинде тазаланып, кайрадан турмуш курууга даяр болот негизде күйөсү өлгөн тул аялдарга гана аза күтүүнүн мөөнөтү көбүрөөк. Исламдагы аза күтүү салтындагы эрежелер Фергана өрөөнүнүн түштүк батышында толук аткарылбайт. Себеби маркумдун бир тууган эже-синдилери кыздары жана аялы эң эле аз дегенде 6 ай аза күтүшөт. Негизинен бир жыл маркум үчүн анын жакындары айрыкча аялдар аза күтүшөт.

Маркумду сууга алууда жергиликтүү элде Майрам суу динде болсо Махрам (арабча: محرم - тыюу) суу деп аталат. Махрам (арабча: محرم - тыюу салынган, гаремге кирүүгө мүмкүнчүлүк бар, тууган) ислам шариатында: мамилелерине байланыштуу никеге турууга укугу жок, бирок ага укуктуу болгон жакын тууганы. жалгыз калуу жана сапарга чыгуу (Ислам: энциклопедический словарь, 1991, с. 315). Махрам суу адам өлгөнгө, анын көрүүгө тыю салынган жерлерин жууп тазалоо болуп эсептелинет. Кээ бир адамдар жаны чыгарда жынысынан түрдүү суюктуктар чыгып кеткенине байланыштуу, гусул сууга чейин анын махрам жерлерин өзүнүн жакындары жуулуусу махрам суу деп аталат. Ал эми кепинге ороордон мурунку сууга алуу “гусул” суу деп аталат. Гусул суу сөөктү акыркы жолу сууга алуу болуп эсептелинип денесинин бардык бөлүгү жуулат. Гусул сууну алдыруу үчүн маркумдун жакындары кирет. Эгер эрке өлсө аялы, аялы өлсө күйөсү жуунтканы кирбейт. Ислам дининин шарияты боюнча талак түшөт жана бөтөн кишиге айланат. Эрке өлсө эркек бир туугандары, эркек балдары же эркек неберелери жана Аял киши өлсө анын жакындары: эже-синдиси, кыздары жана небере кыздары “Гусул” сууга алууга кирет. Так сандагы адамдан же 3төн баштап 9 адамга чейин кирилет. Кепинге салууда эркектерге 10-12 метр ал эми аялдарга 12-20 метрге чейин кездеме сарпталат. Эркек маркум 3 кабат кепинделет. Биринчиси Коомис деп аталып, ал моюндан тизеге чейин оролот. Экинчиси-изар деп аталып баштан балтырга чейин оролсо, үчүнчүсү Лифафа-деп аталып баштан жана буттан 20 см ашыкча артылып учтары буулат.

Ал эми аялдарга болсо беш кабат оролот. Биринчиси коомис- моюндан тизеге чейин оролот. Экинчиси-Хымар жоолук сымал болуп маркум аялдын башына салынат. Үчүнчүсү хирка деп аталып көкүрөктөн тизеге чейин оролот. Төртүнчүсү-изар деп аталып, баштан балтырга чейин оролсо бешинчиси-лифафа деп аталып баштан жана буттан 20 см ашыкча артылып учтары буулат. Андан кийин табытка салынып көрүстөнгө алып барылат. Көзү өткөн

адамдын “карызы” жокпу деп суралат. Карызы болсо анда анын бир тууганы же балдары аны төлөөнү мойнуна алат. Көзү өткөн адамдын кандай экенин жакындары келген адамдан сурашат. М: Менин атам кандай адам эле же апам кандай адам эле деп журтка суроо узатылат. Биринчи күнү каза болгон адамдын үйүнө жакын туугандары чогулушуп, жаназасы окулат да, сөөк жайга узатылат. Сөөктү өз жайына көюп келген кийин, маркумдун эркек туугандары “өкүрүп кирүү” салтын аткарышат. Башкача айтканда катуу үч чыгарып маркумду жоктоп ыйлайт. Келген эл эшикте көзү өткөн адамдын эркек туугандына куран окутушат жана үйдөгү кошок айтып ыйлап олтурган аялдарга киришип, ал жерде да куран окутулат. Аялдар кошокту маркумдун аялы бир тууган эже-синдилери, кыздары айтышат. Кошок айтууга анчалык маани берилбей калган жана азыркы учурда биз изилдеген өрөөндүн, кээ бир жерлеринде, кошок айтканга тыюу салынып жатат. Маркумду акыркы сапарга узатып келишкенден кийин, анын бала чакасы бир туугандары калат, калгандары таркап кетишет. Тааныш-жакындар, көргөн-билгендер үч күн арасында жана ар бейшембилик кыркы чыканга чейин сөөк узаткан үйгө келип, куран окутушуп турат. Азыркы учурда бир апта же андан узагыраак гана аялдар сөөк чыккан үйдө олтурат. 4-5 жыл мурун жогорудагы аталган өрөөндө 3 бейшембилик, кээде кыркына чейин жакындары олтурчу. Кыркы, элүү экиси жана жылдыктары толук негизде өтсө, азыркы учурда кыркын биринчи бейшемби күнү же бир аптада эле чыгарышат. Кыркы болсо жакын гана адамдардын чогулуусу менен куран окуп өткөрүлөт. Жылдыгын толук бир жыл боло элек 9 ай же 10 ай болгондо өткөрүлөт.

Баткен өрөөнүндө 6 айдан 9 айга чейинки убакытта жылдыгы өткөрүлөт. Ар бейшемби маркум өткөн үй бүлөдө атайын “маркумга” атап куран окулат. Жакыны өлгөн аялдарга көк кийди жөрөлгөсү болот. Анда Ноокат районунда ток жашыл түстөгү жоолук жана карамтыл же көгүш түстөгү кийимди кийишет. Ал эми Кадамжай жана Баткен областарында ток көк жоолук жана карамтыл түстөгү кийим кийилет. Алтын сырга жана шакиектерин да тагышпайт. Тойлорго барбайт жана үйүндө той дагы өткөрүлбөйт. Эгерде маркум өткөн үйдөн кызды эрге бере турган болсо, ашыкча чоң той бербей, ыр чоорсуз кызды узатат. Уулду жылдыгы өткөнгө чейин үйлөбөйт. Эркектер сакал мурутун 1 апта бою албайт. Жылдыгында “Ак кийди” делинип ачык түстөгү кийимдери кийишет. Аза бүтүп чечилген кийимдер отко өртөлөт. Эгер көзү өткөн адам жакындарынын түшүнө жакшынакай кийим кийип кирсе, анда ал бейиште деп жоорушат. Жогорудагы ырым-жырымдар арбакты сыйлоо, урматтоо, анын башын аттабоо катары кабыл алынат. Жаңы өткөн адамдын мүрзөсүнө 3 күн катары менен таңга маал кыздары, балдары, бир туугандары барышып, куран окушат. 5-6 жыл мурун аялы же эри да кошо 3 күн мүрзөнүн башына барса, азыркы учурда ислам дининдеги тыюулардын негизинде барылбайт. Жубайлардын бирөөсү көз жумса анда анын түгөйүнө талак түшүп, жубайлар бири-бирине чоочун адам катары эсептелинет. (АТД, №4, 2018.) Себеби ислам динин сапатык эл ичине сиңүүсү менен, аза күтүү салтына да өтө чоң таасирин тийгизип, эл ичиндеги мурда кеңири колдонулуп келе жаткан салттар өзгөрүүдө.

Биз изилдеген өрөөндөгү кыргыздарда мүрзө казуунун 2 түрү кездешет. Алар Казанак же жергиликтүү тилде тандыр көр жана жарма деп талат. Казанак көрдү казууда адамдын саны көп жана жер чымдуу болуусу заарыл. Жерди үстүнөн тике түшүп казып, боорунан үңкүргө окшотуп кеңири казат. Казанак казууда анын айбаны жана ичкерки бөлмөсү болот. Ичкерки бөлмөсүнө сөөк коюлат. Бул көрдүн түрү көбүнчө Ноокат аймагында кеңири таркалган Ал эми Кадамжай жана Баткен өрөөндөрүндө көбүнчө жарма көр казылат. Негизинен жарма көр балакатка жетелек жаш балдардын сөөгү коюлган көр болуп эсептелинет (12 жашка чыга эле). Анкени Жогорудагы аты аталган аймактардын жери таштак жана ак топурак болгондугу үчүн жарма көр казылат. Жери таштак жана ак топуракты казанак түрүндө казуу көр казгандар үчүн

да, маркум үчүн да опурталдуу болуп эсептелинет. Казанак көр казуу биринчиден көп адамды талап кылса, экинчиден оюп казууда топурак түшүп кетүү коркунучу туулат. Эгерде көр ийгиликтүү казылса да, маркум көмүлүп, жаан чачын көп жааган мезгилде көрдүн үстүндөгү тапурак түшүп кетет. Бул себетен жогорудагы аты аталган аймактарда топурагына жана көр казган адамдардын санына карап, көбүнчө жарма көр казылат. Жарма көрдү казганда анда жердин тикесинен казып, казылган чуңкурдун капталын маркумдун бою менен туура келтирип узундугун 70 см дей казып оюп, алдын ала даярдалган ылайдан жасалган кирпичтер же такта менен тосуп маркумду көмүшөт. Баялинованын эмгегинде көрдүн үчүнчү түрү айтылылат. Ал Сагана көр деп атайт. Сагана көрдө чогуу же бир канча сөөктү көмүү учурунда пайдаланылат деп белгилейт (Баялинова, 1972, с. 82).

Сөөк көмүүдөгү дагы манилүү салт бул “жыртыш” берүү болуп эсептелинет. Жыртыш таркатуу ырымы биздин коомдо кеңири таралган салт катары белгилүү. Жыртыш - кездеменин жыртып алынган бөлүгү. Өлгөн кишинин сөөгүн алып чыгаарда аялдарга таркатылган. Жыртыш карыган киши каза болгондо гана берилген. Бул байыркы мезгилдерден калган салт. Эзелтен көп жашаган же өтө кадырман киши каза болгондо, аларга тиешелүү касиеттүү сапаттар көзү тирүүлөргө өтсүн деген ишеним менен алардын кийимин жыртып алып кетишкен. Мезгилдин нугуна жараша жыртыш берүү жаңы салттары киргендигин байкоого болот. Учурда маркумду акыркы сапарга узатууга келген эркектерге жана аялдарга бет аарчы таратылат же баркуттан бөлүп ”жыртыш” берилет. Биз изилдеген аймактарда , эркек өлсө барган аялдарга эчтеме берилбейт. Эгерде өлгөн киши аял болсо, анын эри бардар болсо, эркектерге мүчө (каза болгон адамдын кийимдерин жана өздүк буюмдарын таркатып берүү), аялдарга жыртыш берилет. Жыртышка жыртып бөлүп алгандай кездеме, жип, ийне, пияла, жүз арчы коюлат. Аялдар жыртышка берилген буюмдарды бөлүп алышат.

Акыркы учурда кыргыздарда кара аш, үчүлүк, жетилик, кырк аш, чоң аш болуп, аштын беш түрү кезигет. Алардын өткөрүүлүчү мезгили, катышкан элдин саны, жасалуучу жөрөлгөлөрү бири-биринен айрымаланат. Кара аш сөөктү койгон күнү берилген. Мында маркумдун тууган уругу эле эмес тааныштары , кудаа сөөктөрү , жердештери келүү менен, эркектер жаназага барышып маркумду акыркы сапарга узатып келишет. Кара ашка караганда адамдын саны жана союлуучу мал аз болот. Маркум өткөндөн соң 3 күн жана 7 күн болгондо өткөрүлө турган жөрөлгө. Кырк аш (кээде жөн эле кыркы) адам өлгөндөн кырк күн өткөндөн кийин берилген. Кыркында чон бодо мал союлбайт көбүнчө кой союлат. Келген адамдын саны да азыраак болот. Көбүнчө кыркында батага келе албай калгандар келет. Чоң аштын мөөнөтү келгенде маркумдун жакындары чогулуп, кеңеш (масилат) курулат. Салт боюнча аш (жылдык) өткөрүү ошол өлгөн адамдын жакын туугандарынын иши гана эмес, ал бүт бир уруунун иши болуп эсептелинет. Эгерде маркум тирүү кезинде элге эмгеги сиңген адам болсо, анда жалпы элдин милдетине айланат. Кеңеште (масилата) ашка кимди чакыруу керктиги такталат, келген адамдарды кандай жайгаштыруу, ашты ким башкарат, кимдер кызмат кылат деген маселелер чечилет. Атайын даярдыктар менен чоң аш өткөрүлгөн соң, аялдар (жубайы, карындаштары же синдилери, кыздары) “көк” кийимин чечим өрттөшөт.

Коомдун өнүгүшүнө байланыштуу бул салттардын диний идеясы сакталып кала берүү менен көпчүлүк каада-салттар түздөн-түз исламга байланыштуу болсо, кээ бир каада-салттар кыргыз элинин исламга чейинки диний ишенимдерине тийешелүү болуп эсептелинет. Сөөктү көмүү салты, же кара аш берүү. Кара ашта сөзсүз жылкы же бодо мал союу зарыл. Бирок өлгөн адамдын үй-бүлөсү намыс үчүн “салттын” баарын жасашат. Болбосо өмүр бою сөзгө калгат. Ал эми ислам дининде үйдө бирөө каза болсо, ал үйдө үч күнгө чейин от жагылбасын, казан

асылбасын, анткени, алардын көңүлүнө эч нерсе сыйбайт, бирок алыстан келген меймандарды коңшу колоң тамак берип багып турсун, себеби, алардын да башына өлүм келет деп айтылган. Курандын өзүндө төмөнкүдөй аят бар: “Жегиле, ичкиле, бирок ысырап кылбагыла, күмөнсүз Алла ысырап кылуучуларды жактырбайт” (Араф 31-аят). Бул аятын маңызына маани берсек анда исламда эч кандай аза күтүү, ашыкча чыгаша жасалбайт. Ал эми кыргыздардагы сөөк көмүү салтындагы салттар, алардын исламга чейинки ишенимдеринин калдыктары болуп эсептелинет. Аны менен бирге исламдык шарият менен жуурулушуп кыргыздардын сөөк коюу салтынын негизги өзөгүн түзгөн.

Көмүү салттарынын ар түрдүү ырымдары тээ байыркы анимисттик идеялар менен жуурулушкан, тиги дүйнөдөгү жандын жашоосуна байланыштуу болгон жыйынды. Кыргыздарда көмүү ырымы терең салттык мүнөздү берет, исламдан алыс болгон кара аш, үчүлүк, жетилик, 40 күн, чоң аштар белгилесе болот. Андыктан исламдын кириши менен кыргыздардагы көмүү салты көптөгөн өзгөрүүлөргө учурады. Алардын көпчүлүгү жок болуп кеткендигине карабастан эл арасындагы “кайрадан көмүү” “башына суу кую” “жалган мүрзө же кары көтөрүү” салттары, исламга чейинки ишенимдердин калдыктары катары сакталып келе жатканы байкалат.

Сөөк көмүү ырым-жырымдардын дагы бир түрү бул «кепинин жеп койду» деп сөөктү “кайрадан көмүү” болуп саналат. Бул жөрөлгө тууралуу Т.Д. Баялинованын эмгегинде да айтылат. Анда кепинин жеп койду эмес артындагы жакындарынын өлүмүнөн кийин аткарыла турган салт катары жазылат (Баялинова, 1972, с. 63). Кайрадан көмүү негизинен артында калган жакындары биринин артынан бири өлүүсүнөн улам, биринчи каза болгон адамдын сөөгү казылып, алынып мүчөсү жиликтенип, кайра жаназасы окулуп көмүлөт. Эл арасында кайрадан көмүлгөн жөрөлгөнү аткарткан үй бүлө мүчөлөрү намыз жана уят катары көрүшөт. Бул себептен жакындары толук маалымат берүүдөн алыс болушуп, жабык тема катары сөз кылынбайт. Өткөн кылымдын 60 жылдарда азаркы Көк-Бел айылынын тургуну Малик молдонун көрүнүн ачылышы азыркы мезгилге чейин аңыз кеп катары айтылат.(неберелери маалымат берүүдөн баш тартышты) Молдо өлгөндөн кийин анын жакындары биринин артынан бири каза боло баштайт. Урук тууганы чогулуп, кабырын ачышат. Кабырын ачкан адамдардын айтымында оролгон кепининин жарымы жок, илешип оозунда экендигин көрүшөт жана анын денеси ошол бойдон сакталып, чирибегендиги айтылат. Бул негизде кепинин жеп койду делининип, өткөн адамдын денесин мүчөлөп, жиликтеп кескилешкенде кан түрүү денеден чыкканга окшоп чачырап чыгат. Ал кескиленген денени, кайрадан кепиндеп, жаназасы окулуп жерге берилет. (АТД, №2, 2016.)

Жогорудагы “кепинин жеп койду” деген түшүнүктү пайда кылган дагы бир учур Баткен районуна караштуу Самаркандек айылында 1996-жылдары болгону жөнүндө жергиликтүү эл аңыз кеп катары айтып келишет. 11 бир туугандын алтоосу (үй бүлө мүчөлөлөрүнүн аттары жашыруун болуусун суранышты) бирин артынан бири тиги дүйнөгө кете берет. Алардын жакын туугандары чогулуп, мал союп кан чыгарып, атап куран окуп, союлган малдын сөөгүнө тиш тийгизбей этин жеп, ал сөөктү биринчи көзү өткөн адамдын мүрзөсүн ачып, “сенин шеригиң келди, эми тынч жат” деп, кайрадан мүрзөнү жапкандыгын жана кепинин жеп койду деген кеп болгону жалган экендиги, мурда кандай жатса ошол калыпта жаткандыгы айтылат. (АТД, №2, 2016.) Кепинин жеп койду жөрөлгөсүндөгү дагы бир ырым-жырым бул-куурчак жасап маркумдун жанына кою болуп эсептелинет. Куурчакты кездемеден өткөн адамдын атын атап жасап, бул сенин шеригиң делинет. Көзү өкөн адамдын көрү ачылып, анын жанына

куурчакты жаткырып “сенин шеригиң келди , эми тынч жат” деп кайрылып, ал маркумга багышталып куран окулат.

Жубайлардын бирисинин эрте бул дүйнө менен кош айтуусунда да, түгөйүнүн кийинки жашоосу тынч болуусу үчүн, маркумдун мүрзөсүнө барып, баш тарабына суу куюлат жана куран окулат. Арбак кызганып, жубайынын же жолдошунун келечектеги жашоосуна азап берет деген пикирде жана коркуу менен жогорудагы жөрөлгө жасалат.

Кадамжай районунун Үч-Коргон айыл караштуу Ноокат району менен чектеш Келин бастыда деген жерде жалгыз мүрзө бар. Мүрзөдө сөөк коюлган эмес. Жергиликтүү элдин айтымында 100 жылдай мурун бул чөлкөмгө Ферганадан жергиликтүү бай-манаптардын суранычы менен эшендер келип, алардын балдарынын кат сабатын жойгон. Келген эшендердин бири Сай бойлоп кечке жуук кетип бара жатса, кулагына үн угулат, ал адамдын руху менен сүйлөшкөн адам болот. Эртеси жергиликтүү элди чогултуп, бул жерге кары көтөргүлө себеби бир адам киши колдуу болуп, сөөгү көмүлбөй калып кеткенин анын руху жардам сураганын элге айтат. Бул жерге кары (кары-каржилик, улгайган адам, үйдүн тамынын башы менен негизги дубалынын ортосундагы дубал, куран түшүргөн молдо жана сөөгү жок коюлган мүрзө) көтөрсө жакшы болоорун айтат. Эл чогулуп сөөгү жок же жалган мүрзө (кары көтөрүү) курушат. Кары көтөргөн эл ал рухка атап куран окушат. Азыркы учурда да жолдон өткөн-кеткендер атап куран окушат. (АТД, №4, 2018)

Адамдар өздөрүнүн өлгөндөн кийинки жашоосун, тигил дүйнөдө улантат деп ишенишкен. Ага байлашыштуу сөөктү көмүү салтында жана алардын арасынан тигил дүйнөгө кеткен кишиге байланыштуу ишенимдер жана салт-санаалар пайда болгон. Арбак баарын билет жана коргойт же андан коркуу, артындагыларды чарпыбоосунун тилөө, азыркы күндө да кыргыздардын ишениминде жашап келет. Арбактардын бар экенине ишенүү жана зыян кылбоосу, анын артында калгандарды ырайым кылуусунун тилөө, маркумду сыйлоо, тиги дүйнөдө тынч жатуусун каалоо жана ага атап куран окуу, катмы-куран өткөрүү, үчтүгүн, бейшембилигин, кыркын өткөрүү, жылдыгын өткөрүү, ошондой эле жоктоо, кошок айтуу, жыртыш берүү, айттиктарин өткөрүү биз изилдеген өрөөндүн кыргыздардын сөөк көмүү салтынын ажырагыс бөлүгү экендиги талашсыз акыйкат болуп эсептелинет.

Колдонулган адабияттар

1. Автордун талаа материалдары. №2. 2016. №4. 2018.
2. Баялинова Т.Д. “Доисламские верования и их пережитки у кыргызов” Фрунзе.1972.с.63.82.93.
3. Бердалиева, Н., & Мурзакметов, А. (2023). Төлөгөн Касымбековдун чыгармаларында сөөк коюуга байланышкан ырым-жырымдардын чагылдырылышы. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 2(2), 30-40. DOI: [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2\(2\)_4](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_4)
4. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах.т 1. Алма-Ата. 1961. стр.370.372.
5. “Манас” энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995. 1-т. - 440 б.
6. Ислам: энциклопедический словарь / Отв. ред. С.М. Прозоров.— М. : Наука, ГРВЛ, 1991. — С. 220.315

7. Маданова, К. Ж. “Манас” эпосундагы диний мотивдердин сюжеттик өзгөчөлүгү / К. Ж. Маданова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 952-959. – DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_952. – EDN: VMBPNR.
8. Мадмарова, Г.А. Значение антропонимов в разных формах тенгрианских верований периода VI-XVIII / Г. А. Мадмарова, А. Т. Мансурова // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Т. 3, № 4. – С. 60-69. – EDN: QIBYOA.
9. “Бйык Кураан” маанилеринин котормосу. Кыргыз тилинде. 2012. Араф 31-аят